

fdw

II. ULUSLARARASI İSLAM DÜŞÜNÇESİ KONFERANSI

İstanbul, 25-27 Nisan '97

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Deni. No:	566.20
Fas. No:	181.2 ULU.İ

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 54

ISBN
975-8215-09-4

2000 Adet basılmıştır. 1997

Yapım - Ofset Hazırlık
Sina Ltd. Şti. 531 60 75

Baskı
Erkam Matbaacılık

İCTİHADIN İSLAM DÜŞÜNÇESİNE KATKISI

Hayreddin Karaman*

Giriş

İctihad kelimesi terim manasında, Hz. Peygamber (s.a.) zamanından itibaren kullanılmış olmakla beraber ilk asırlarda fıkıh ve ilim kelimelerinin daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde ilim, vahyin getirdiği bilgiyi, fıkıh ise "ilmin" ışık ve rehberliğinde düşünülerek elde edilen bilgiyi ve hükmü ifade etmektedir. (DİA, fıkıh ve fakih maddeleri.) Dini bilgi henüz kelimeler, tefsir, fıkıh, tasavvuf gibi bölümlere ve dallara ayrılmadığı için -daha sonraki zamanlarda- bu dallara giren bilgiler de fıkıh kavramına dahil bulunmaktadır. Nazar, akletme, tefakkuh, tefekkür, istinbat gibi Kur'an kelimeleriyle ifade edilen ve fıkıh bütünü içinde görülmesi mümkün bulunan düşünce faaliyeti bir yöntemi zaruri kılıyordu. Vahyin ışığında ve rehberliğinde akli işleterek bilgiye ve hükme ulaşabilmek için bir usulün (ictihad ve tefekkür usulü, yöntemi) kullanıldığına şüphe yoktur, ancak bu usulün ayrı bir ilim dalı olarak kitaplaştırılması ikinci hicri asırda gerçekleşmiştir. İctihadın, Kur'an'dan ve Rasulullah (s.a.) ile ashabının uygulamalarından istifade ederek ortaya koyduğu -bütün İslami ilimlerin ve düşünce- nin de temel yöntemi olan- fıkıh usulü (usûl'l-fikh) onun (ictihadın) düşünceye en büyük katkısı olmuş, bu ilim diğer ilimleri, hatta Batı bilimini etkilemiş, kendisi de zaman içinde diğer ilimlerin özel yöntemlerinden ve konularından etkilenmiştir.

Dar manada ictihad, metafiziğe dahil konulardan ziyade "insan-Allah, insan-insan ve insan-eşya" ilişkileri üzerinde cereyan ettiği için dil, hukuk, siyaset, iktisat, ahlak, sosyoloji disiplinleri ile felsefelerine İslami bakışın temelini atmış, çerçevesini oluşturmuştur. İctihadın yöntem-bilgisi olan fıkıh usulü ile ürünü olan ilmihal ve hukuk (fıkıh) kitaplarında anılan disiplinlerle ilgili önemli bilgiler ve kurallar vardır. Dil, siyaset, iktisat ve ahlak müstakil kitaplara da konu olarak fıkıha akraba disiplin ve dalları oluştur-

(*) Prof. Dr., Türkiye, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

muştur. Batı'da sosyolojinin ifa ettiği vazifeyi, tuttuğu yeri İslam-Doğu'da fıkıh tuttuğu için bu dal, yakın zamanlara kadar -sosyoloji adı ve yöntemi ile ele alınmamıştır. (Recep Şentürk fıkıhı, İslam medeniyetinin toplumsal bilim şekli olarak ele almış, bu ilmin İslam toplumunu açıklama, düzenleme ve yönlendirme vazifesini ifa ettiğini ileri sürmüştür. İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim, İstanbul, 1996).

Fıkıh Usulü

Şafiî'den önce:

İbn Haldun'un ifade ve Hamidullah'ın da tesbit ettiği gibi Fıkıh Usulü, daha öncesinde benzeri bulunmayan, Şafiî'ye kadar (v. 204/819) belki yazılmış, fakat kesin olarak uygulanmış, Şafiî tarafından da müstakil bir İslam ilimi olarak kitaplaştırılmaya başlanmış bulunan bir mücerret hukuk ilmi (jurisprudence) ve yöntembilimidir. (Mukaddime, A. Vafi neşri, C. III, s. 1027; İst. Ü. Edebiyat Fak. İslam Tetkikleri Dergisi, C. I, s. 63; C. II, s. 1 vd.; Muhammed Desuki; Nahve-menhecın cedid... İslamiyyetü'l-ma'rife, Malayziya, 1996, sa. 3, s.111.)

İslamdan önce Doğu'da ve Batı'da birçok hukuk kitabı, kanun mecmuaları ve bunların hacimli şerhleri yazılmıştır, fakat fıkıh usulü, ilk defa İslam müctehidleri (fukahası) tarafından düşünülmüş, yazılmış ve ilim dünyasına sunulmuştur.

Fıkıh Usulünün kaynağı Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in sünneti, sahabe uygulaması, akıl ve tecrübedir. Usulcüler bu kaynakların yönlendirme ve verilerini kullanarak metodolojilerini oluşturmuşlardır.

Kur'an-ı Kerim:

1) İlim/talim, nazar, tefekkür, akıl/teakkül, fıkıh/tefakkuh, istinbat, fahm/tefhim, re'y/irâde gibi kelime ve kavramları sıkça kullanarak insanları düşünmeye, akıllarını işletmeye, bilgi edinmeye ve bilgiyi yaymaya davet ve teşvik etmiştir.

2) İnsanlara fikir ve vicdan hürriyeti tanımış, belli bir inancı ve düşünceyi benimseme konusunda baskı yapmayı yasaklamış, kişiyi hür iradesi ile yaptığı seçimden şahsen sorumlu tutmuştur.

3) İkna için akli ve ameli delillere dayanmıştır. Sonucu gözler önünde gerçekleştiren mucizeler, düşünmeyi teşvik eden yeminler, tecrübeye çağırان meydan okumalar (tehaddi), kozmik ve ictimai kanunların Allah'ın sünnet

ve ayeti (koyduğu kanunlar ve kendisine delalet eden işaretler, deliller) olarak takdimi, kıyas yapma melekesini geliştiren misaller (emsâl), delil isteme ve delil çürütme yöntemi, araştırmaya teşvik ve bilmediğini inkâr etmenin doğru olmayacağını beyan (Yunus: 39), ezberlemekle yetinmeyip anlamının gerekliliğini vurgulama (Cum'u'a: 62/5), müminlerden istenen ibadetlerin ve genellikle yükümlülüklerin fert ve toplum hayatına getireceği faydaların açıklanması Kur'an-ı Kerim'in, bu özelliğinin ve İslami usule katkısının başlıca göstergeleridir.

4) Dine davette kılıç yerine hikmeti (amaca en uygun metodu), güzel ve etkili sözü, tartışmanın en güzelini, misillemeyi de tecviz etmekle beraber daha iyisi olarak sabrı tavsiye etmiştir (Nahl: 16/127).

5) Nahl suresi başta olmak üzere birçok surede ve ayette insanların dikkatini kendilerine ve çevrelerine çekmiş, müşahede, inceleme, araştırma, deneme yollarını kullanarak cüzden külle bir düşünce ve sonuç çıkarma (istikra) metodunu telkin etmiştir.

6) Akli doğru kullanmanın en önemli engellerini göstererek ataların, kut-sallaştırılmış kişilerin (ruhban, ahbar vb.) vehimlerin, nefsanî arzuların şursuzca peşine düşmenin tehlikelerine dikkat çekmiştir. (Abdulhalîm el-Cündî, el-Kur'an ve'l-mehhecü'l-İlmîyyu'l-mu'âsır, Kahire, 1984, s. 29-49.)

7) Gerçeğin, hakkaniyet ve adaletin bulunması ve uygulanması için Kitab ile birlikte "mîzan"ın da indirildiğini (Şura: 42/17) ve konulduğunu (vazedildiğini: Rahman: 55/7) bildirmiş, gerçeği ve adaleti bilmenin, bulmanın en uygun yoluna (metoduna, usulüne) dikkat çekmiş, bunun Kur'an'dan çıkarılmasını istemiştir. (Ali Sami en-Neşşâr, Menahicu'l-bahs inde-müfekki-rî'l-İslam, Beyrut, 1984, s. 272-273).

Sünnet:

Hz. Peygamber (s.a.) Kur'an-ı Kerim'in insanlara getirdiği düşünme, değerlendirme, öğrenme, inanma ve yaşama tarzını yirmi üç yıl yaşayarak ve uygulayarak göstermiş, huzurunda ve gıyabında ashabın düşünmelerine, ictihad etmelerine, görüş bildirmelerine izin vermiş, ictihadın hangi kaynaklara ve nasıl bir sıralama ile dayanması gerektiğini öğretmiştir.

Sahabe uygulaması:

Hz. Peygamber'in intikalinden sonra sahabe, karşılaştıkları yeni meselelerin dini hükmünü araştırmaya koyulmuş, buna ulaşabilmek için de usul kaidelerini bulup kullanmışlardır; ilk defa umum-husus (genel-özel kavram-

lar) konusundan İbn Abbas'ın söz ettiği, başkalarının "mefhum"dan; yani nassın paralel veya ters anlamından bahsettikleri, genellikle kıyasın bütün çeşitlerini kullandıkları ve illet kavramını devreye soktukları bilinmektedir. (İbn Haldun, s. 1062; İbnu'l-Kayyim, İ'lâmu'l-muvakkî'in, Kahire, 1955, C. I, s. 62-86 vd.; Neşşar, s. 81).

Şafi'î ve sonrası:

Hicri ikinci asrın ortalarına kadar İslam müctehidlerinin ihtiyaç duyduğuca bulup kullandıkları usul kaideleri kitap düzeni içinde derlenip toplanarak yazılmamıştı. İmam-Ebu Hanife, Ebu-Yusuf, Muhammed Bakır gibi müctehidler usul konusunda kitap yazdıkları rivayet edilmiş ise de bunlar zamana kadar gelememiştir. Elimizde bulunan ilk fıkıh usulü kitabı İmam Şafi'î'nin er-Risale ismiyle bilinen kitabıdır. Meşhur hadis alimi Abdurahman b. Mehdi'nin (v. 197/812), "Kur'an'ın manalarını, makbul hadisleri, icma'nın bağlayıcı delil oluşunu, Kur'an ve sünnette nasih ve mensuhu (hükümü kaldıran ve kaldıran ayetleri, hadisleri) açıklayan bir kitap yazmasını istemesi üzerine Şafi'î bu kitabı yazmış ve bir aracı ile İbn Mehdi'ye göndermiştir; kitaba Risale: Mektup ismi verilmesinin sebebi de budur. Müellifin kitabında ağırlık verdiği husus "beyan"dır; yani Şari'in (din ve kanun vâzı'nın) anlatma, ifade etme üslubu, bu üslubun çeşitleri ve özellikleri, onu anlamının yollarıdır; yani "hermeneutique"dir. Allah ve Rasulü'nün söylediklerini doğru anlayabilmek, beşeri maksat ve arzuları onlara söyletmekten sakınmak için beyan konusuna detaylı bir şekilde (kitabın yaklaşık yarısında) yer veren Şafi'î, nassın bulunmadığı yerde Şari'in maksadına ve hükmüne ulaşmanın tek yolu olarak icthadı göstermiş, onun da -dayanağı ister illet (yasama gerekçesi, sebebi), ister şibih (benzerlik) olsun- kıyastan ibaret olduğunu söylemiştir.

Beşinci asrın başından itibaren yazılan fıkıh usulü kitaplarında metod, hareket noktası, fûru-usul ilişkisi bakımlarından dört farklı yaklaşım gurubu birbirinden seçilir olmuştur: Kelamcılar, hanefiler, sentezciler ve Şatibî.

1. Kelamcılar:

Bu üsluba veya metoda şafiîler veya kelamcılar metodu denilmesinin sebebi yazarları arasında Hanbeli, Maliki ve Zahiriler de bulunmakla beraber çoğunu şafiî mezhebinden olmaları ve kitaplarına "husün-kubuh", "din gelmeden şeylerin hükmü" gibi bazı kelam konularını da ilave etmeleridir. Kelamcı yaklaşımla usul yazarlar metodolojilerini oluşturan kaideleri, onlardan çıkarılan veya onlara göre açıklanacak olan fıkıh hükümlerine bakmaksızın veya bunlardan hareket etmeyerek ele almışlar, kaideleri tesbit, delillendirme ve muhaliflerine cevap verme yolunu tercih etmişlerdir.

2. Hanefiler:

Hanefi mezhebinin imamları yazılı bir fıkıh usulü bırakmadıkları için, mezhebē göre fıkıh hükmü çıkaracak ve mezhebi diğerlerine karşı savunacak olan talebe ve tabileri, imamlarının delillerden çıkardıkları hükümlere ve verdikleri fetvalar ile bunlar arasına serpiştirilmiş olan bazı usul kaidelerine dayanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu mecburiyet Hanefi usulünün, fürudan hareketle usule giden bir metod benimsemesini gerektirmiştir.

3. Birleştiriciler:

Bir müddet iki ayrı usulde kitaplar yazılmış, sonra her iki usulün mahzurlarını gidermek, faydalarını bir araya getirmek için sentezci (birleştirici) yaklaşımla kitaplar yazılmıştır.

4. Şatıbî:

Beşinci ve altıncı asırlarda fıkıh usulü konusundaki orijinal çalışmalar kemal noktasına gelmiş, bundan sonra yazılanlar genellikle tekrar, ihtisar, ayıklama, açıklama çalışmalarına yönelmiştir. Bunların tek istisnası Endülüslü İbrahim b. Musa eş-Şatıbî'nin (v. 780/1378) eseridir. Şatıbî usul yazımında, daha önceki müelliflerin, kıyas veya fasid istidlaller (muteber olmayan deliller) bahsinde birkaç sayfa ile geçtirdikleri "mekasidu's-şeri'a: fıkıh hükümlerinin sırrı, gayesi, hikmeti ve Şari'in kanun koyarken fayda (mesalih)" konusuna (414) sayfalık bir cilt ayırmış (Dıraz neşri, Kahire, ts. C. II), diğer ciltlerinde de gaye problemini daima göz önünde tutmuş, ayrıca, kelimci, tasavvufçu ve usulcülerin yaklaşımlarını telif etmeye çalışmıştır.

Fıkıh Usulünün Diğer İlimlere Tesiri

1. İslami İlimler:

Gazzalî'nin de ifade ettiği gibi İslami ilimler İslam dininin varlığına, dinin varlığı Allah'ın varlığına ve onun için caiz olan fiillerden biri olarak peygamber ve kitap göndermesi vakiasının sübutuna bağlıdır; buraya kadar müstakil olarak akıl devrededir ve oluşların isbatını kelam ilmi üstlenmiştir. Şu halde fonksiyon ve mantık sıralaması bakımından -meseleye külli açıdan bakan- kelam ilminin önceliği vardır. Kelam ilmi Allah'ın varlığını ve peygamber göndermesinin vuku ve sübutunu isbat ettikten sonra İslami ilimlerin oluşumunda ve muhtevasında ağırlık akıldan nakle geçer; çünkü akıl, mümkün gördüğü bu muhtevayı müstakil olarak idrak edemez (Gazzalî, el-Müstasfâ, Kahire, 1322, C. I, s. 5-6). Vahyin (haber-i sadıkın) rehber-

liğinde akli işleterek oluşturulan İslami ilimlerin metodolojisi -tarihi öncelik ve etki bakımlarından- fıkıh usulüne dayanmaktadır. İmamü'l-harameyn, Zerkeş: ve özellikle el-İyçî'nin ifadelerine göre "ilk akli deliller kelimadan ziyade fıkıha mensuptur. Metodolojik tarif (had) kavramı da böyledir." Bu tesbiti nakleden Sami en-Neşşar'ın ifadesiyle: "Bu etkilenme bir yönden değil, karşılıklı olmuştur. Fıkıh usulcileri kelamcılardan bazı metodlar almışlarsa da kelamcılar usulcülerden daha çoğunu almışlardır. Özetlemek gerekirse bu iki gurubun her birine ait müstakil birer metodoloji yoktur; her biri diğerinin kullandığı usulü kullanmıştır." (s. 82). "İlk kelam sırasında bu ilim mensuplarının metodolojisi bir ret ile bir kabulün birleşmesinden oluşmuştur; reddettikleri ve cephe aldıkları Aristo mantığıdır, kabul ve ikmal ettikleri ise esaslarını fıkıh usulü alimlerinin (müctehidler) koydukları özel İslami metodolojidir. Başlangıçta -mütezele, şî'a, ehlu's-sünne- bütün kelamcılar bu metodu benimsemişlerdir, Aristo mantığının kelam ve diğer bazı İslami ilimlere girmesi beşinci hicri asrın sonlarında gelen -sonraki- kelamcılar eliyle olmuştur. İlk kelamcılar Aristo metafiziğini kabul etmedikleri için bunun dayanağı mahiyetinde olan mantığı da reddetmişlerdir." (s. 98-99).

Fıkıh Usulü tefsir ve hadis ilimlerini de etkilemiştir. Tefsircilerin Kur'an-ı Kerim'i yorumlarken baş vurdukları usul büyük ölçüde fıkıh usulüdür. Sonradan Tefsir Usulü ismiyle ortaya konan ilim dalında, fıkıh usulünden önemli iktibaslar vardır; böyle olması da tabiidir; çünkü fıkıhın (ictihadın) birinci kaynağı (delili) Kur'an-ı Kerim'dir, bu sebeple fıkıh usulü kitaplarının önemli bir kısmını -Şafi'i'den sonra da- kitap ve sünnet naslarının anlaşılması ile ilgili bahisler teşkil etmiştir.

Hadisler İslami ictihadın ikinci kaynağı olduğu için müctehidler usulde ona üç yönden bakmak durumunda kalmışlar; sübut, delalet ve metin tenkidi. Hadislerin sübutu bahsinde, rivayet zincirine dayalı araştırma ve soruşturma bakımından hadis alimlerinin ağırlıklı etkileri vardır. Ancak sübuta, metin tenkidi (hadis metninin, akıl, Kur'an ayetleri, sahih olduğu bilinen hadisler ve diğer gerçekler açısından) bakıldığında usul koyma ve etkileme ağırlığı fıkıh usulü alimlerine kaymaktadır.

İlham ve keşfin ürünü olan bilgiyi (marifeti), vahiy ve aklın ortaya koyduğu zahir bilgi (ilim) ölçüsüne vuran ve buna göre değerlendiren tasavvuf okullarını da kelam ve fıkıh usulü alimlerinin oluşturdukları İslami metodoloji etkilemiş, bu okul mensupları tezlerini, fıkıh usulü kaidelerine dayandırmışlardır.

İslami ilimlere Yunan mantığının etkisi açısından bakan İbn Teymiyye gerek sırf vahiy ilimleri, gerek bunlara dayalı bulunan fıkıh, kelam gibi ilim-

ler ve gerekse müslümanların ortaya koyduğu nahiv (sentaks), dil, aruz gibi ilimler üzerinde Yunan mantığının hiçbir tesirinin bulunmadığını, bu mantığın İslam/Arap dünyasına intikal etmesinden önce mezkûr ilimlerin doğuş ve gelişme dönemlerini tamamladıklarını, bu dönem içinde hiçbir alimin Aristo mantığını tanımadığını ve buna bir atıfta bulunmadığını ifade etmiştir. (Nakzu'l-mantık, Kahire, 1951, s. 169).

2. Diğer İlimler ve Felsefe:

a) Felsefe:

Usulcüler birçok felsefe problemini, klasikleşmiş filozofların etkisinde kalmaksızın serbest bir yaklaşımla ele almışlar, İslam filozofları diye anılan kimselerden daha çok orijinal görüşler ve düşünceler ileri sürmüşlerdir. Bazı örnekler:

Bilgi felsefesinde gerçeğin bilgisinin akla mı, his ve tecrübeye mi dayandığı konusunda sünni ve şîi usulcüler arasında, İbn Teymiyye (v. 728/1327), Muhammed Emin Esterâbâdî (v. 1023/1614) gibi duyu organları ve tecrübeye öncelik veren alimler, J. Locke (v. 1704), D. Hume (v. 1776), hatta F. Bacon'a (v. 1662) tekaddüm etmişlerdir. Ancak emprisizm ve sensualizm Batı'da ateizme yol açarken İslam dünyasında bu sonuca götürmemiştir; çünkü burada bağımsız akla cephe alanlar bunu din hesabına ve lehine olarak yapmışlardır.

Bugün suri mantık (lojique formelle) alanında, "matematiğin mantığa, mantığın da dile irca edilmesi" suretiyle gerçekleştirilen önemli aşamaya da usulcüler daha önce -bir ölçüde- ulaşmışlardır. Matematikçi mantıkçılara göre filozof, harici varlığın değil, dilin analiz ve felsefesini yapmalıdır. Usulcülerin de elfaz bahsinde yaptıkları budur. B. Russel "Sezar öldü", "Sezar'ın ölümü" ve "Sezar'ın ölümünün gerçekliği" cümlelerini -dil tahlili bakımından- birbirinden ayırmakla beraber mantıki ayırım konusunda problem bulunduğunu bildirirken usulcüler bu farka daha önce işaret etmiş ve birden fazla yorum getirmişlerdir.

Mantıki kıyasın şekilleri (el-enmâtu'l-mantıkiyye) nazariyesi (B. Russell, Felsefede İlmi Metod, İst. 1940, s. 30-56) üzerinde yapılan tenkit ve tahliller bakımından usulcüler bu nazariyenin sahibi olan B. Russel'e tekaddüm etmişlerdir.

Eski ve yeni felsefenin önemli problemlerinden birini teşkil eden "mevcut bir varlığı ifade etmeyen kelimeler" konusunda "mesela ateş ile hararet arasındaki gereklilik veya ayrılmazlık ilişkisi (mülazeme) mevcut ise nerede

mevcuttur, yok ise olmayan bir şeyden nasıl söz edilecek” sorusuna usulcüler, klasik felsefenin bu konuyu var ile yok arasına sıkıştıran dar sahasından dışarı çıkarak açıklamalar getirmişlerdir. (Muhammed Bakır es-Sadr, Me’âlimu’l-cedide li’l-usul, Necef, 1975, s. 42-45, 95-98).

b) Mantık:

Gazzali’ye kadar İslami ilimlere Yunan mantığı’nın girmediği bizat müslümanların bulup uyguladıkları fıkıh ve kelam usulünün, İslam ilimleri için mantık fonksiyonunu ifa ettiği yukarıda zikredilmişti. Gazzali ise bu konuda farklı düşünmekte, hocası İmamü’l-Harameyn’in araladığı kapıyı ardına kadar açarak, fıkıh usulü de dahil bulunmak üzere, bütün ilimlerin, mantığın özellikle had ve kıyas bahislerine ihtiyacının bulunduğunu, bunu bilmeyenlerin bilgilerine güvenilemeyeceğini ifade etmektedir (el-Müstesfa, C. I, s. 10; S. Neşşar, s. 89).

Gazzali’den sonra müslüman alimler iki guruba ayrılmışlar, bir gurup diğer ilimler ve icihad için mantık bilmeyi farz-ı kifaye derecesinde gerekli sayarken diğer gurup Aristo mantığını reddetmişlerdir. Aristo mantığını İslami ilimlere sokan alimler Aristo çizgisinde durmamış, ona - bir kısmına bazı Yunanlı filozofların da işaret ettiği- önemli tenkitler ve katkılar getirmişlerdir. Bu cümleden olarak:

a) Kıyası hamliyye ve şartıyye diye ikiye ayrılmış, şartıyyeyi de infialiyye ve ittisaliyye kısımlarına bölmüşlerdir; Aristo’da bu son şekil yoktur.

b) Aristo’da bulunmayan, Calinus’un eklediği “kıyasın dördüncü şeklini” müslümanlar da kullanmışlardır.

c) Aristo kıyasın mukaddimelerinin (öncüllerinin) sırasına önem vermezken müslümanlar küçük önermeyi başa getirmeyi düşünmüşlerdir, çağdaş mantıkçıların da bir kısmı böyle düşünmektedirler.

d) Büyük öncül ile neticenin aynı olmasından ibaret bulunan “musadere ale’l-matlub” kavramını müslümanlar da kullanmışlar ve bununla Aristo’yu tenkit etmişlerdir; çünkü bu takdirde kıyas hiçbir yeni bilgi ve sonuç getirmemektedir. (S. Neşşar, s. 67-71).

e) Aristo’nun analojisi de fıkhi kıyas da cüzden cüze bir kıyas ve intikaldir, ancak fıkıhçıların kıyası, Aristo’nun analojisinden farklıdır. Analoji zan ifade ettiği halde fıkıhçı ve kelamcılarının kullandıkları “cüzden cüze kıyas” kesin bilgiye de götürmektedir. Çünkü usulcüler bu kıyası, iki temele oturtarak ilmi bir istikraya indirgemişlerdir: 1. İlliyyet düşüncesi veya kanunu (the law

of universal causaion), 2. Ittirat kanunu (the law of uniformity of nature). Birinci kanuna göre her olayın ve oluşun bir illeti vardır. İkinci kanuna göre de bir illet benzer şartlar altında bulunduğu benzer sonuçlar (malul-ler) doğurur. Usulcülerin bir kısmının kabul edip kullandığı ve cüzler arasındaki benzerliğe (arazi: accidental bağa) dayalı şibih kıyası zan ifade ederken, çoğunluğun kabul ettiği “illet birliğine dayalı kıyas” kesin sonuç vermektedir. Usulcüler illetin doğru tesbit edilmesi ve uygulanması konusunda da önemli ve ince metodlar geliştirmişlerdir. (S. Neşşar, s. 111-115 vd.)

Bu mantığı reddedenlere gelince, bunlar arasında Ebu-İslak el-Merğînânî, Ebu'l-vefa İbnu'l-akıyl, el-Kuşeyrî, et-Taraşûşî, el-Mazeri, İbnu's-Salâh, en-Nevevî ve İbn Teymiyye gibi alimler vardır. Bu alimlerin çoğu meseleye haram-helal açısından bir fetva konusu olarak bakmışlardır, İbn Teymiyye ise bir yandan Aristo mantığını reddederken tecrübeci septikler gibi davranmış, öte yandan müslüman zihniyetinden çıkan ve İslama has bulunan bir mantık (metodoloji inşa etmeye çalışmıştır. (İbn Teymiyye, Nakz, s. 156; S. Neşşar, s. 179-186; krş. M. Bayraktar, İslam Felsefesine Giriş, Ankara, 1977, s. 134 vd.).

İbn Teymiyye'nin Nakzu'l-mantık isimli eserine dayanarak mantık karşısındaki tavrını şöylece özetlemek mümkündür:

“Mantık bilmenin kifai farz (topluma yetecek kadar kişinin bilmesi gerekli) olduğunu ve mantık bilmeyenlerin ilmine güvenilemeyeceği ifadesi birçok yönden bozuk, tutarsız ve İslama aykırıdır. Bunu ancak bilgisizlik ve doğrudan sapmışlık içinde bulunan, doğruyu bulmanın başka imkanlarını da kaybetmiş olan bir kimse söyleyebilir; böyleleri, mantıkta bulunan bazı doğru kurallara dayanarak bir kısım yanlışlardan kurtulabilirler, ancak yine de doğruyu bulamazlar, bir başka yanlışta düşerler.” (s. 155)

“Esasen eski Yunan ilmi de mantıki bir metod ve mizan olarak kullanmamış, ondan istifade etmemiştir. Matematikçiler böyledir. Tabii bilimler ve tıp ile uğraşanlar da istikra ve tecrübeye yönelmiş, cüzden külle bir istidlal yolunu (endüksiyonu, tümevarımı) tercih etmişlerdir. Hatta felsefelerinin bile dayanağı mantık değildir. Şu halde onların ilimleri de ya mantık kıyası olmadan bilinenlerdir, yahut da mantık kıyasını uygulamanın mümkün olmadığı ilimlerdir.” (167-168)

“Mantıkçılar ya bilmedikleri şey üzerinde söz söylüyorlar, yahut da bilinen hakkında boş laf ediyorlar. Had (tarif, tanım) konusunda söyledikleri de, kıyas konusunda söyledikleri de böyledir. (s. 183) Kıyas konusundaki gerçek şudur: Eğer iki mukaddime (öncül) biliniyorsa ve uygun sıralanmış

olurlarsa elbette sonuç hakkında bilgi hasıl olur. Ancak bu, iki kere ikinin dört ettiğini bilmek gibi fitridir (insanın yaratılış ve tabiatında mevcuttur), öğretim konusu değildir, kıyasın diğer konuları ise fitri olmadığı gibi yanlışlığı doğrusu birbirine karışmıştır. (s. 201). Kıyas külden cüze bir akıl yürütme ve bilgiye varma yoludur. Külli kazıye (önerme) olmadan kıyas yoluyla bilgiye ulaşılamaz külli kazıye ancak zihinde vardır, matematik ve geometri ile ilgili bilgiler ve hükümler gibi kesin-zihni bilgiler ve hükümlerdir, hariçte varlıkları yoktur kıyasın bilgi vasıtaları “iç ve dış duyular, yaygın haber (tevatür), tecrübe ve sezgidir, bunlar ile bilinenler (hariçteki varlıklar) külli değil, cüz’idir, bunların bilgisine de temsil (analoji), istikra, tecrübe gibi kıyas ve metodlarla ulaşılır; şu halde bürhani kıyasın (tündengelimini) bilgiye ulaştırmada bir faydası yoktur. Faydası olan ve bilgiye ulaştırılan metod fitri akla ve sem’i delile (vahye) dayanan metoddur. (s. 204-205).

İbn Teymiyye yalnızca Aristo mantığını tenkitle yetinmemiş, Kur’an-ı Kerim’in ve peygamberlerin delillendirme ve isbat metodlarından yola çıkarak Aristo’nun kıyasında bulunmayan ve usulcülerin kısmen kullandıkları şu iki şekli -İslami metod/mantık olarak- ileri sürmüştür: Deveran ve evleviyet.

Deveran illet ile ma’lul arasındaki telazüme; yani vuku ve gerçekleşme bakımından illet bulununca malulun da bulunmasına, illet bulunmayınca malulun da bulunmamasına dayanmaktadır, güneşin doğması ile gündüzün oluşması arasındaki bağlantı gibi. Bu kıyas da belli bir şeyin (muayyenin, cüz’ün) bilgisinden diğer cüz’ün bilgisine ulaştırıyorsa da deverana dayandığı için temsil kıyasından (analojiden) farklıdır. Peygamberler ve Kur’an Allah için analogiyi kullanmazlar; çünkü Allah’ın misli yoktur. Bu kıyas cüz’ün cinsi üzerinden yapıldığı zaman da külliden külliyeye bir kıyas olmaktadır (Her gündüz oldukça güneşin doğduğuna istidlal gibi).

Evleviyet kıyası

Evleviyet kıyasında isbatı istenen hüküm veya vasıf medlulde; delilde bulunandan daha kamil olarak bulunmaktadır; İbn Teymiyye’ye göre peygamberler Allah’ı anlatırken şümül kıyasını (tündengelimini) kullanmamışlardır; çünkü yaratıklar ile Allah aynı küllün eşit cüzleri değildir; varlık kelimesi Allah için de, yaratıklar için de sıfat olarak kullanılır, ancak Allah’ın varlığı vacib, yaratılmışların varlığı mümkündür; tıpkı karın da fildişinin de beyaz olması, fakat iki beyazın birbirinden farklı bulunması gibi. İbn Teymiyye’ye göre burada vücut ve beyaz -sıfatı oldukları varlıklara nisbetleşesli (müşterek) kelimelerden değildir, mana efradı arasında evleviyet farkı bulunan “mütevâtü” kelimeler cinsindedir. (S. Neşşar, s. 276-282).

d) Dilbilimi:

Fıkıh usulü ilminin elfaz (sözleri yorumlama, söz-anlam ilişkisi) bahsi dilcilerden farklı bir yaklaşımla ele alınmış, hermenötik, kavram analizi, dil felsefesi gibi disiplinlere kapı aralamıştır.

c) Genel metodoloji:

Sami Neşşar'ın mukayeseli araştırma sonunda ortaya koyduğu tesbite göre Hind biliminin parçacı ve dağınık manzarası ile Yunan'ın ayakları yere basmayan nazariyeleri İslam dünyasına intikal edince, fıkıh ve kelam alimlerinin buldukları metod içinde bütünleştirilmiş, bu metodoloji ve onunla üretilmiş yeni veya ek bilgiler ve ilimler çeşitli yollardan Avrupa'ya itikal etmiştir. (ş. 333). Ortaçağda dört asır en büyük ilmi araştırmalar ve buluşlar müslümanların dehalarına aittir ve bu çağın büyük ilim dili olan Arapça ile yapılmıştır (George Sarton'dan naklen, s. 333). Müslümanların geliştirdikleri istikra ve tecrübe metodu Rogers Bacon tarafından öğrenilmiş, onun adası olan Francis Bacon tarafından geliştirilmiş ve yeni bilim metodolojisinin temelini oluşturmuştur. Bugünkü Avrupa bilimi ve kültürü müslümanlara üç şeyi borçludurlar: 1. Tabii bilim, 2. Yepyeni bir ilim ruhu ve zihniyeti, 3. Eski Yunan'da bulunmayan bilim metodolojisi." (Briffault'un Making of Humanity isimli eserinin 160, 196, 292. sayfalarından naklen, s. 356-357. Bu konu için ayrıca bak. el-Cündî, s. 135, 144, 160, 183, 193, 217; M. Bayraktar, İslam Felsefesine Giriş, s. 108).